

„A Szeret-völgy csángói mind beszélnek magyarul...” *Radu Rosetti és a moldvai magyarok*

1. A moldvai csángókkal foglalkozó kutatók és érdeklődők túlnyomó része mindeddig inkább csak a különféle szakmunkák bibliográfiai tételei között találkozhatott Radu Rosettinek, mint a *Despre unguri și despre episcopiile catolice din Moldova* (A moldvai magyarokról és katolikus püspökségekről) szerzőjének nevével. Nem tudom, hány példányban jelent meg 1905-ben, Bukarestben az az akadémiai kiadvány, amelyben ez a tanulmány napvilágot látott, én bizony sokáig nem találkoztam olyan emberrel, aki kézbe vehette, sem olyan magyarországi könyvtárral, ahol megtalálható lett volna Rosetti tanulmánya. Még a moldvai csángómagyarokkal foglalkozó kutatók „klasszikus” személyiségei közül is csak kevesen használták Rosetti alapvető munkáját. Így sem Lükő Gábor, sem pedig Benda Kálmán nem hivatkozik rá, pedig nehéz elképzelni, hogy figyelmen kívül hagyták volna ezt az értékes művet, ha egyáltalában hozzájutnak.

Tudomásom szerint csak Domokos Pál Péter és Mikecs László használta fel Rosetti munkáját. Rajtuk kívül csupán Veress Endre, a Bukarestben élő történész figyelt fel a fontos történelmi munkára, és Tatrosi János álnéven ismertetést is közölt róla. (TATROSI 1922. 129–134.; 176–182.) Domokos elsősorban azokat a részeket idézi, amelyek a magyaroknak a Moldvai Fejedelemség megalapítása előtti jelenlétével foglalkoznak, s azt állítják, hogy Moldva egy részének toponímiája magyar. Domokos Pál Péter *A moldvai magyarság* című könyvének 3. 1941. évi kiadásában még a „kitűnő Radu Rosetti”-re hivatkozik, ez a jelző a 6. kiadásból (DOMOKOS 2001. 44.) már kimaradt, ám ez valószínűleg szerkesztői húzás, nem a szerző véleménye változott meg a román történeusről. Később Gorzafalva, Kászon és Lészped településtörténetével foglalkozva hivatkozik Rosetti munkájára. (DOMOKOS 2001. 126., 131., 138.) Mikecs László különösen nagyra értékeli Rosetti munkáját, megállapítva, hogy „meglepően modern és korát meghaladó szempontokkal kapcsolta össze az okleveles történelmi kutatást a moldvai magyarok eredetének tisztázásában.” „Az okleveles adatokat nemcsak úgy szárazon regisztrálta – folytatja –, hanem a hátterüket, összefüggéseiket is vizsgálta, a bennük lévő magyar névanyagot

másutt is, földrajzi nevekben is kutatta”. (MIKECS 1989. 48.) Mikecs kiemeli, hogy Rosetti már észrevette azt az – egyébként teljesen kézenfekvő – igazságot, miszerint a legrégebb nyomokat nem onnan kell számítani, ahonnan a legrégebb adatokat kapjuk, mert ezek feltűnéséig a háttérben egy messzebbi keletű folyamat irányítja a történeteket. (MIKECS 1989. 51–52.) Nagy jelentőséget tulajdonított annak a körülménynek, hogy „éppen egy román tudós tollából olvashatjuk először a magyarok elsőbbségét és térfoglalását a Kárpátokon kívül”, (MIKECS 1989. 53.) ám nem elégedett meg az általa felhozott érvekkel, s a „román tudós” megállapításaira alapozva folytatta kutatásait. Mikecs kiemeli Rosetti tanulmányában a középkori magyar határ Szeretnél történő megvonását (MIKECS 1989. 92.), valamint a magyaroknak a Moldvai Vajdaság társadalmi, gazdasági és politikai életében játszott szerepét. (MIKECS 1989. 165.) Mikecs László Rosettiről szólva szükségesnek tartja megjegyezni, hogy „e feltűnő és fontos műről a magyar tudomány sokáig nem vett tudomást, pedig hasznára vált volna”. (MIKECS 1989. 371.) Rosetti művének a csángók kutatóinak körében tapasztalható mellőzése talán arra is visszavezethető, hogy magyar nyelven egyáltalán nem lehetett hozzáférni. Ezért öröndetes, hogy most két esztendőn belül a román mellett magyar nyelven is megjelent. (MISKOLCZY 2004.)

2. De ki volt ez a fejedelmi elődökkel rendelkező, nagybojári családból származó, jó szándékú és nagy tudású, amatőr román történész?¹

A Rosetti család a családi hagyomány szerint olaszból lett görög származású, felmenői a 17. században Konstantinápolyból kerültek Moldvába, s itt egyikük 1675 és 1678 között Antonie Ruset néven uralkodott. A Rosetti család később több ágra szakadt, a történész szerző a Rosetti Răducanu ágból való. Az egykor gazdag, de a 19. század második felére már elszegényedett, mégis nagylábon élő család birtokainak nagy része Bákó megyében, a csángó vidéken volt.

Apja, Răducanu Rosetti, Münchenben tanult filozófiát, de nem fejezte be tanulmányait, hanem 1834-ben hazatért és Mihai Sturdza moldvai fejedelem udvarában fontos beosztásokat töltött be. Tagja, majd elnöke lett az úgyneve-

¹ Radu Rosetti rövid életrajzát ANGHELESCU, Mircea: Prefață (Előszó) című (In: ROSETTI, Radu: *Scrieri*. București 1980. 5–21.; és DEMÉNY Lajos: *Radu Rosetti és a moldvai csángó-magyarok. Rendhagyó nézetek...* 93–109. alapján állítottam össze.

zett Divanul Apelativnek, de 1846-ban lemondott, mert nem értett egyet az uralkodó tevékenységével. Testvéreivel együtt részt vesz az 1848. évi márciusi mozgalomban, emiatt letartóztatják, 1849-ben – Gr. Al. Ghica fejedelem-sége idején – ismét elnöke az említett szervezetnek, majd államtitkár, külügyminiszter, 1854-ben igazságügyminiszter, 1859-ben a foksáni „Comisia Centrală” elnöke és Fălciu országgyűlési képviselője. Azonban hamarosan felhagyott a politikálással, mert szembekerült A. I. Cuza „liberális” irányzatával. Azonban továbbra is folytatta a moldvai nagybojárok költekező, pazarló életét, s amikor 1872-ben meghalt, súlyos adóságokat hagyott maga után.

Fia, Radu Rosetti, a későbbi történész, 1853. szeptember 14-én született Jászvásáron. A családban, külföldi tanárok keze alatt nevelkedett, kiknek tudásából – mint később írja – kevés haszna volt, hacsak az nem, hogy megtanult franciául, németül, angolul s kicsit görögül. 1870-ben szülei Genovába küldték tanulni, aligha véletlenül, hiszen a családi hagyomány szerint innen kerültek őseik az a 13. század folyamán Sztambulba. Innen hamarosan Párizsba megy, a híres „Louis le Grand Liceumba”, majd 1873-ban Toulousban érettségizik.

Hazatérve az apja után maradt adóságok miatt falura költözik és megpróbálja rendezni a család súlyos anyagi helyzetét. 1888-ban eladják a család kövesi (Căiuți) birtokát, s Aknavásárra (Tg. Ocna), majd Bákóba (Bacău) költöznek. Ezt követően mintha apja nyomában járna: 1889-ben Románvásár prefektusa, 1891-ben Fălciu képviselője, 1892 októbertől Brăila prefektusa. 1895-ben mindössze tíz hónapig Románia börtöneinek főigazgatója, de aztán erről is lemond. 1898-tól 1911-ig különböző közhivatalokban szolgál, akkor aztán végképp visszavonul a politikai életből, irodalmi és történelmi művek készítésének szenteli idejét. 1926-ban halt meg Bukarestben. Érdeemes megjegyezni, hogy az úgynevezett hivatalos Románia egyáltalában nem gyászolta, mindössze néhány író és történész emlékezett meg róla.

Radu Rosetti azóta sem tartozik a „hivatalos” román történetírás kedvencei közé, írásai közül is csak két, szépirodalmi ihletésűt adták ki válogatott kötetben.

Hogy miért, azt hamarosan megtudjuk.

3. Radu Rosetti, mint említettem, *amatőr* történetíró volt. Ezt nem én mondom, hanem Demény Lajos professzor írta róla. (DEMÉNY 2004. 98.) Történelmi tárgyú írásaihoz elsősorban kétféle forrást használt: kiadott és kiadatlan, részben addig ismeretlen okleveleket, amiket ószláv és görög

nyelvtudása, cirill írásismerete révén könnyen hasznosított, továbbá azon tapasztalatait, amiket a birtokain és a prefektussága, képviselősege révén megismert falvak népétől közvetlenül szerzett. Amit talán leginkább hiányolhatunk munkáiban, az az alapos, szakmai háttérű forráskritika. Minden általa hozzáférhető forrást válogatás nélkül igyekszik felhasználni, valószínűleg emiatt bonyolódik olyan könnyen a különféle történészi vélekedések útvesztőibe. Élete nagy, katartikus élménye volt az 1907. esztendei véres moldvai parasztlázadás, amit földesúrként, prefektusként és történészként egyaránt átélt. „A sors fintora – írta később fia –, hogy apám prefektusi minőségében a veréshez folyamodott, noha a verést mindig barbárságnak tartotta és a brutalitás mindig felháborította.” (ROSETTI 1940. 73)

A birtokos bojár szemlélete a moldvai parasztságról és a mezőgazdaságról, a zömmel Bákó megyei birtokokkal rendelkező román történész véleménye falvainak csángómagyar népéről, a moldvai zsidóság szerepe és a parasztság föllázadásának okai, néhány moldvai település és bojár-család története – hozzávetőlegesen ez a tájékozódási kör, ez az ismeretanyag nyomja rá bélyegét Radu Rosetti irodalmi és történészi munkásságára.² Történelmi munkáin megérzik a szerző műkedvelő mivolta, elbeszéléseit és regényeit pedig erős történelmi szemlélet jellemzi. Műveiben nemcsak a feszültségeket, a földért való kíméletlen küzdelmet és a felkelések okait mutatja be, de megoldásokat is kínál, mégpedig rendszerint romantikus, idealista szellemiségű félmegoldásokat. De nem is ezek jelentik műveinek fő értékét, hanem a források feltárása, hozzáférhetővé tétele, valamint a konkrét tapasztalatokra alapozott helyzetképek.

Mindazonáltal Rosetti munkásságát nem kísérte osztatlan elismerés a kortársak részéről. Negatív megítélésében bizonyára szerepe volt annak a körülménynek, hogy egyike volt azoknak, akik nem fogadták el a „dákó–román kontinuitás” elméletét, ami pedig az ő korában már a „szekularizált val-

² Főbb munkái a teljesség igénye nélkül: *Despre clasele agricole din Moldova. Revista Nouă I* (1888) 12. sz. 468–477., II (1889) 2. sz. 70–72., 3 sz. 102–110., 5 sz. 185–194.; *Despre urmașii lui Grigore Ghica-vodă III și originea Ghiculeștilor din Moldova. Convorbiri Literare.* 1902. 9 sz. 793–818.; Verax [álnéven]: *Roumanie et les Juifs.* Bucharest 1903.; *Despre unguri și episcopiile catolice din Moldova. Analele Academiei Române 1905.* 247–322.; *Cenzura în Moldova. Analele Academiei Române 1906–1907;* *Pentru ce s-au răsculat țărani?* București 1907.; *Cu paloșul. Epoca.* 1904 nov. – 1905 ápr.; *Păcatele sulgeriului.* 1912.; *Povești moldovenești.* 1920.; *Alte povești moldovenești.* 1921.; *Cronica Bohotinului. Analele Academiei Române 1905;* *Note genealogice și bibliografice despre familiile Buhuș și Rosetti. Analele Academiei Române 1906.*

lás jellegét öltötte.” „Igaz – állapítja meg szellemesen Miskolczy Ambrus² –, mint fejedelmi sarj, ezt megengedhette magának”. Bírálták, lekicsinyítették szépírói eszközeit, szemére vetették a bojártság történelmi szerepével kapcsolatos elfogult és elavult szemléletét. A maga korában talán a moldvai zsidósággal foglalkozó és álnéven, francia nyelven, majd angolra fordítva is megjelent munkáját támadták a legkeményebben. Ezt a dolgot a román külügyminisztérium felkérésére készítette s – mint fia írja – fő célja „a románok zsidóellenes kampányának cáfolata volt. [...] Benne bizonyítást nyert, hogy intézkedéseink nem a románoktól különben is idegen vallási és faji gyűlöletből fakadtak, hanem abból a szándékból, hogy gazdaságilag megóvják a románokat.”³ Ugyancsak támadták a moldvai magyarokról írt könyvét, mégpedig érdekes módon nem megjelenésekor, a 20. század első évtizedében, hanem jóval később, az 1920-as években. Pedig azok a támadások szinte eltörpültek a későbbi, a szélsőségesen nacionalista töltésű szocialista és kommunista idők gúnyolásai mellett, szerencséjére azt már nem a szemébe mondták. Egy Mártaș nevezetű renegát csángó pamfletírót például rendkívül „felháborított” Radu Rosetti csángókkal foglalkozó tanulmánya, és gyermeknek minősítette annak megállapításait. (MÁRTINAȘ 1985. 110.)

Rosetti történelmi munkái fölött persze jócskán eljárt az idő, a legtöbb témakörben azóta újabb, teljesebb forrásanyagra alapozott, korszerűbb szemlélettel megfogalmazott művek születtek. De nem szabad elfelejtenünk, hogy a moldvai magyarokkal és katolikus püspökségükkel foglalkozó Rosetti mű – és néhány kortárs történelemtudós munkájának (LAHOVARI 1898–1902.; GHIURESCU 1991. 11. 4.; NĂSTASE 2003.; IORDAN 1963.) – megjelenése óta eltelt mintegy 60-70 esztendő alatt román történész nem nyúlt tisztességes szándékkal a moldvai katolikus csángók múltjához. Jószerivel jelenéhez sem. Amíg tehát Rosetti más témájú művei elsősorban művelődéstörténeti értékeket hordoznak, Radu Rosetti tanulmánya – történeti értékén túl – arra is bizonyíték, hogy – Demény Lajos fogalmazásában – „a XX. század elején akadt olyan román szakember, aki román szempontból is tárgyilagosan próbálta megközelíteni a moldvai csángómagyarok kérdését...” (DEMÉNY 2004. 109.)

4. Aligha kétséges, hogy Radu Rosettit úgy is, mint bojárt és úgy is, mint amatőr történészt elsősorban azért érdekelték a birtokain élő katolikus vallású és magyar anyanyelvű csángók, mert a számára oly felkavaró élményt jelentő 1907. évi parasztlázadásban a helybéli *magyarok meg-*

különböztetett szerepet vállaltak. Ebben a véres felkelésben a Bákó és a Román megyei csángómagyar falvak népe fokozott dühvel, elkeseredéssel és vitézséggel támadt román nemzetiségű földesuraira. Így volt ez még azokon a csángó településeken is, ahol már nemzedékek óta nem beszéltek magyarul, csak római katolikus vallásuk jelezte eredetüket. A történelem erői és mozgatórugói iránt fogékony, szépírói vénával is megáldott „amatőr” történésznek rá kellett éreznie, hogy a csángó parasztok lázadásában valamivel több a töltet, mint a hasonlóképpen, de talán nem hasonló módon elkeseredett román parasztokéban. Természetesen ezek a nemzeti-nemzetiségi érzelmi többletek nemcsak Radu Rosettinek tüntek fel. Az *Opinia* című napilap 1907. március 9-i száma például arról írt, hogy a Jászvásár melletti Cucuteni faluban nagy zavargások voltak, de ezeket a szomszédos Horlești falu *magyar parasztjai* okozták. Egyedhalmá (Adjud) városkáját, a közeli Ploszkucén csángói szállták meg.

A moldvai falvak parasztságának történetét és helyzetét kutató történészben magától értetődően felvetődött a kérdés: kik is ezek a katolikus csángómagyarok, honnan kerültek ide, és mit tudnak róluk az oklevelek, az írásos források? Ebből az érdeklődéséből fakadt a *Despre unguri și episcopiiile catolice din Moldova* (A moldvai magyarokról és a katolikus püspökségekről) című tanulmánya, ami először előadásként hangzott el, majd pedig írásban is megjelent a Román Akadémia 1905-ös Évkönyvében (*Analele Academiei Române*).

Maga a dolgozat tizenegy római számmal jelzett – esetenként sajnálatosan rövid – fejezetre tagolódik.

Moldva magyar népességéről szól az első, a számunkra talán a legértékesebb rész. Szó esik ebben Moldva katolikus lakosságának magyarságáról, akiknek egy része – az elszigetelt helyeken élők – már csak románul beszél, de a „Szeret völgy csángói mind beszélnek magyarul, a nők egy része pedig egyáltalában nem tud románul.” Fel kell figyelnünk arra a körülményre, hogy ezt a nyilvánvaló tényt Rosetti, a moldvai nagybojár család sarja, teljesen természetes jelenségként közli és eszébe sem jut felháborodni. Szinte szó szerint ugyanerről a témáról, a csángók nagy részének magyar nyelvről tudósít 1880-ban, egy Moldvában járt szamosújvári román újságíró, aki Rosettivel szemben fölháborodik amiatt, hogy tapasztalata szerint Bákó és Román megye földművelő parasztsága a legtöbb helyen „csak magyarul beszél. Amikor beérkezel – írja – falvaikba, még rosszabb helyzetet találsz, mint Magyarországon: tolmáccsal kell menned, asszonyaik és gyermeke-

ik még jó reggelt sem tudnak románul köszönni”. (POLESCU 1880. 27.) Rosetti azonban, mivel születésétől fogva benne élt a moldvai valóságban, nem ennek a valóságnak a cáfolatával tölti idejét, nem vesztegeti energiáját a tényeken való felháborodásra, marad hely a fontosabb dolgokra.

Mint több más román történész kortársa, Rosetti is hangot ad annak a véleményének, hogy a Moldvai Fejedelemség megalakításakor „itt minden valószínűség szerint számottevő magyar népesség élt”, továbbá, hogy az első moldvai uralkodók oklevelei szerint a „tanácsukat alkotó bojárok, vagy a falvak birtokos urai közül sokan határozottan magyar nevet viseltek.” Megállapítja, hogy nyelvi sajátosság tekintetében Moldva katolikus vallású népessége két csoportra oszlik: *csángóokra* és *székelyekre*. A csángókról megállapítja, hogy akár románul beszélnek, akár magyarul, „nem tudják” kiejteni a *cs* és az *s* hangot. Ebben a fejezetben megkockáztat néhány nyelvtörténeti elméletet, ezek azonban azt mutatják, hogy nemcsak történészként volt „amatőr”. Maga is elismeri, hogy a csángó és a székely nyelvjárás közti különbségre vonatkozó fejtegetései csupán feltételezések, „... a kérdést a magyar nyelvfejlődés és a magyar nyelvjárások ismerője oldhatja meg.” Mindazonáltal a csángó parasztok körében végzett nyelvi megfigyelései alapvetően helyesek és fontos tényeket közölnek. Megállapításait részben irodalmi hivatkozásokra, de talán inkább személyes megfigyeléseire alapozza. „... 1904 folyamán több Szeret menti magyar faluban tett látogatásom alkalmával azt tapasztaltam – írja –, hogy a csángók eme nyelvi sajátossága eltűnőben van. Kivált a vegyes lakosságú falvakban a csángók is kezdik úgy ejteni az *ș* (*s*) és *ce* vagy *ci* (*csé*, *csi*) hangokat, akárcsak mi. Ez a változás főként a kötelező katonai szolgálat hatása. [...] Az asszonyok viszont, ha beszélnek is románul, megőrzik a szüleiktől megszokott ejtést.” Ezek a mondatok, továbbá a magyar helynevek közötti feltűnő tájékozottsága óhatatlanul fölveti a kérdést, vajon tudott vagy legalábbis értett-e Radu Rosetti magyarul? Erre vonatkozóan nem találtam semmi nyomot, de mert tudjuk, hogy a család birtokai Bákó megyében, az Egyedhalmához (Adjud) közel eső, a részben magyar lakosságú Kövesen (Căiuți-n) és a mellette lévő Prálán voltak, talán nem légbőlkapott ötlet, ha fölvetjük a lehetőségét.

Helytelen lenne azonban Rosettinek valami magyarság iránti részrehajlást, netán irántunk érzett – *horribile dictu!* – *rokonszenvet* tulajdonítanánk. Nem, ő csupán előítélet nélkül közeledett a moldvai magyarokhoz és tőle telhetően tisztelte a tényeket. Mint történész persze sokat profitált ebből az elfogulatlanságból. Amíg számos román szerző csángókkal foglalkozó írá-

saiban energiái nagy részét a tényekkel való viaskodásra pazarolja, Rosetti bölcsen nem vitatkozik a valósággal, ami már önmagában is nyereség.

Rosetti könyvének II–IV. fejezete az *első milkói püspökségről*, a II. Endre királyunk által Moldvába üzött *barcasági német lovagrendről*, valamint az úgynevezett *Kun Püspökségről* szól. Korabeli oklevelek alapján bemutatott korrajza kevés újat mond erről az időszakról, de számos csángó településről közöl értékes helytörténeti ismeretanyagot. Márpedig Moldva 14–15. századának forráshiányos korszakából minden adatnak hallatlan értéke van. *Kászonról* (Caşin), *Oituzról* (Oituz), *Sztanfalváról* (Stănişoreşti, talán Onyest), *Gorzafalváról* (Grozeşti), *Lászlófalváról* (Laslovovţii, talán Vizantea), *Völcsökről*, *Tatrosvásárról*, *Miklósfalváról*, *Tamásfalváról*, *Bírófalváról* olvashatunk a fejezet jegyzetanyagában.

Az V. fejezet a *magyarok moldvai letelepedésével* foglalkozik. A szerző úgy véli, hogy a csángók őseit a Magyar Korona telepítette Moldva Szeretig tartó részére, a Királyság határának védelmére, s föltételezi, hogy ezt a telepítést IV. Béla végezte. Itt már nehezen kerüli meg Rosetti a román hivatalos történetírás néhány sarkalatos és mélyen leásott sarokkövét, tilalomfáját, olykor bele is zavarodik a kerülgetésükbe. Egyrészt hangsúlyozottan emlegeti a 13. századi Moldva román lakosságát, másrészt viszont a gyér lakossággal indokolja a magyar király telepítési akcióját. Néhány jól elhelyezett „minden bizonnyal” és „több mint valószínű”-vel azonban szerencsésen áthidalja a veszedelmesebb szakadékokat, annál is inkább, mert ezekről az időkről mások sem tudnak sokkal többet. Sajnos Rosetti is elköveti azt a hibás leegyszerűsítést, ami sokszor még ma is kísért a csángókkal foglalkozó laikusok – főként újságírók és politikusok – körében, miszerint a magyarok Moldvába kerülését egyetlen, vagy legfőljebb néhány történelmi eseményhez igyekeznek kötni. Pedig közelebb kerülnénk a valósághoz, ha inkább a *migrációs események láncolatának folyamatáról* beszélnénk, ami időnként – különböző okokból – megszakadt.

A VI–IX. fejezet a további moldvai püspökségekről szól, úgymint a *második Milkóiról*, aztán a *Szeretvásári*-, a *Bákói*, a *Moldvabányai* és a *harmadik Milkói Püspökség* következik. Tudjuk, hogy a 14. század elejétől a 16. század elejéig tartó időszakban, Moldvában még nem dőlt el egyértelműen a római katolikus és a görögkeleti egyház közti hatalmi megosztás, több moldvai fejedelemnek volt katolikus felesége, s nem egy kacérkodott Róma elismerésével, sőt Lackó vajda át is tért a nyugati kereszténység vallására. Nem tudhatjuk természetesen, hogy ezekben a lépésekben mennyi szerepe

volt a lelkiismereti meggyőződésnek és mennyi a magyar és a lengyel politikai erőterhez való igazodási kísérletnek. Ha pedig a moldvai fejedelmek is sokszor beszorultak a két – vagy akár három – malomkő közé, hogyne őrlődtek volna a késő-középkor moldvai katolikus, csángó közösségei.

Ezekből a fejezetekből elsősorban ismét a moldvai magyarok helytörténeti ismeretanyaga gazdagodik. A szerző megkísérli a *Milkói Püspökség* topográfiai meghatározását, fontos adatokat közöl a középkori *Szeretvávár* (vagy Szeretváros) fejlődéséről, zarándokhelyé vált katolikus templomáról. Joggal bizonytalankodik a szerző a *Bákói Püspökség* 14. századi alapításán, ami elsősorban csak szándékokban és deklarációkban létezett, mint holmi kormányprogram, hiszen abban az időben még magának a városnak meglette sem egyértelmű. Többet tudhatunk meg a *Moldvabányai Püspökségről*, a „civitas Moldaviensis”-ről, erről a különös történelmi jelenségről, amelyet a 15. század elején, főként Erdélyből kitelepült szászok alapítottak, száz év múlva fényes fejedelmi székhely lett, a 17. század derekán pedig „már alig számlálható negyven ház”, bár Nagyboldogasszony boltozatos templomát, – „melynek nincs párja Moldvában” –, még épségben találta a Bandinus püspök. (BANDINUS 2004. 92.)

Moldva római katolikus egyháztörténetében a *Milkói Püspökség* talán a „Rex Cumanie” címhez hasonlítható, vagyis nem tényleges rangot és hatalmat jelentett, hanem „címzetes”-t, amit a használatára jogosult személy – király vagy egyházfő – tényleges címei és rangjai mellett, a kor szokásának megfelelően használt. A „milkói püspök” címet a korábbi „kunok püspöke” megfelelőjeként alkalmazták, ámbár a felruházott személyek csak elvétve fordultak meg ténylegesen „püspökségük” színhelyén, az egykori Etelközben. A pápa és a magyar királyok részéről több sikertelen kísérlet történt a milkói püspökség újjászervezésére. Ezért aztán erről a „hol volt, hol nem volt” püspökségről pontos képet nehéz – ha nem lehetetlen – rajzolni. Ennek ellenére Rosetti még abba is belemerészkedik, hogy a bűvópatakszerűen elő-előtűnő „milkói püspökség”-eket feltűnéseik alapján megszámozza, ami nagyon kockázatos vállalkozás. Így ír aztán a X. fejezetben a „harmadik” *Milkói Püspökségről*, ami nem más, mint a régóta már csak „címzetes” püspökségnek számító intézmény Bakócz Tamás esztergomi érsek révén újjáélesztett, és II. Gyula pápa által az érsekség fennhatósága alá vont reinkarnációja.

Moldva római katolikus püspökségeire és egyházmegyei szervezeteinek változásaira vonatkozóan Radu Rosetti által felvázolt képet a későbbi történeti munkák, elsősorban DOMOKOS Pál Péter (1941, 1987, 2001) és

BENDA Kálmán (1989, 2003) kutatásai azóta bővítették és árnyalták, de a fő irányzatokat illetően nem sokat változtattak rajta. Jól esik látnunk és tudnunk, hogy Radu Rosetti, a maga nemében ritka tárgyilagoságú román történész száz esztendővel ezelőtt alapvetően helyesen ismerte fel a moldvai magyarok és katolikus püspökségeik középkori gyökereit.

5. Nem tudhatjuk, hogy Radu Rosetti érzékelt-e, milyen elaknásított terepre indult, amikor a maga módján feldolgozta a moldvai magyarok és katolikus püspökségeik történetét. Az aknákat nem más helyezte le, mint a jászvásári püspökség, amely azzal a föltétellel kapta meg az ortodox államvallású román államtól a megalakulás lehetőségét, hogy vállalják a katolikus moldvai magyarok elrománosítását. Moldvában a 19. század közepén 208 helységben összesen 22 plébániát és 186 filiát tartottak nyilván. A 22 plébániából 16-ban magyar volt a használatos nyelv, vagyis százötven esztendeje a moldvai katolikusoknak hozzávetőlegesen háromnegyede magyarul beszélt. A hívek túlnyomó részének magyar anyanyelve miatt Jászvásárott 1866-ban Moldva Apostoli Vizitátora kétnyelvű – magyar és román – katekizmust adott ki a papok számára. 1884-ben, mikor a jászvásári missziót püspökséggé alakították, az egyházmegye első egyházfője, Iosif Camilli haladéktalanul hozzálátott a románosításhoz. 1889-ben kibocsátott pásztorlevelében elrendelte, hogy a hozzá tartozó plébániák templomaiban csak románul imádkozhatnak és énekelhetnek.

Rosettinek aligha lehetett tudomása moldvai katolikus klérus árulásáról, de az is lehet, hogy bízott saját jobbágyaitól és az oklevelekből kapott tudásában. Arról sem tudunk, hogy közvetlenül az előadás elhangzása és tanulmánya megjelenése után bárki is ellentmondott volna, vagy támadta volna. Az 1920-as évek elején azonban elindult a támadás ellene és a könyvét Tatrosi János néven, francia és angol nyelven ismertető Veress Endre ellen. Ennek során érthette Rosettit valami, ami megroppantotta a gerincét. Talán a megnagyobbított országban eluralkodott nacionalista mámor hatására, megmásította, részben letagadta a csángókról 1905-ben megfogalmazott, saját tapasztalataira és az oklevelekre alapozott véleményét.

Mindez azonban nem változtat sem Rosetti tanulmányának erkölcsi és művelődéstörténeti értékén, sem a kétnyelvű kiadás nemzetpolitikai és tudományos jelentőségén.